

<https://doi.org/10.28925/2226-3012.2022.11.8>

УДК 378.011.3-057.175:316.3

Jarosław Charchuła

ORCID iD 0000-0002-8470-7374

Doktor nauk humanistycznych z zakresu socjologii,
Zastępca Dyrektora Instytutu Nauk o Wychowaniu ds. Dydaktycznych,
Akademia Ignatianum w Krakowie,
ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków, Rzeczpospolita Polska,
jaroslaw.charchula@ignatianum.edu.pl

NAUCZYCIEL W TEORII SOCJOLOGICZNEJ: POCZĄTKI BADAŃ I GŁÓWNE INSPIRACJE

Celem artykułu jest usystematyzowanie najważniejszych koncepcji dotyczących zawodu nauczyciela jako kategorii społecznej. Prezentowane analizy ukazują w perspektywie historycznej początki i rozwój tych koncepcji. Nauczyciele stanowią specyficzną grupę zawodową, która pod względem swego etosu i pełnionej funkcji społecznej różni się od innych grup profesjonalnych. Analizując dynamikę procesów zachodzących w szkole można wskazać dwa pola konstruowania kultury — społeczność uczniów i społeczność nauczycieli. Szkoła to środowisko specyficznych wartości i norm, na podstawie których kształtują się wzory zachowań odrębne od innych instytucji społecznych. Prowadzone analizy mają pomóc w precyzyjnym opisie adekwatnych ramy pojęciowych dla lepszego zrozumienia rzeczywistości nauczycieli oraz inspirowania do dalszych badań nad nimi z perspektywy socjologicznej. podwójne wewnętrzne i zewnętrzne ujęcie nauczyciela w socjologii, jako podmiotu edukacyjnego i kategorii społecznej, domaga się ustanowienia syntezy, która przezwycięży tę dwoistość, dzięki czemu będzie można ustalić, w jakim stopniu pozycja społeczna nauczycieli implikuje ich pozycję w systemie edukacyjnym i odwrotnie. Wydaje się, że z perspektywy socjologicznej rozwiązaniem jest poszukiwanie koncepcji, która rezygnuje z modeli holistycznych lub globalizujących i proponuje dialog, który zwraca uwagę przede wszystkim na różnorodność pochodzenia etnicznego i kultury oraz zagłębia się w perspektywy fenomenologiczne. Budowanie takiego modelu wokół okoliczności niezbędnych do utrzymania przez nauczycieli takiej kontroli nad wykonywaniem pracy, która wymaga zwrócenia uwagi na właściwe metody rekrutacji, szkoleń i procesu socjalizacji zawodowej.

Słowa kluczowe: socjologia edukacji, kategoria społeczna, profesjonalizacja, rola społeczna.

© Charchuła Jarosław, 2022

Wstęp. W prezentowanych analizach skupimy się na wybranych istotnych opracowaniach z zakresu analizy zawodu nauczyciela jako kategorii społecznej. Rozważania zostały przedstawione w perspektywie historycznej aby pełniej ukazać ich źródła i etapy ewolucji¹. W związku z tym w artykule na wstępie skupimy się na debacie dotyczącej kwestii profesjonalizacji zawodowej w perspek-

tywie założeń funkcjonalistycznych. Rozważania te ustąpią miejsca analizom zawodu nauczyciela jako grupy społecznej i konsekwentnemu rozwijaniu składających się na nią elementów takich jak pochodzenie i pozycja społeczna, przyczyny wyboru i socjalizacji zawodowej. Celem jest naszkicowanie ram teoretycznych istotnych dla adekwatnej analizy społecznych determinantów zawodu nauczyciela, a także inspirowanie badań i analiz dotyczących roli społecznej nauczycieli z perspektywy socjologicznej.

Inicjowanie badań nad nauczycielami. Willard Waller opublikował w 1932 roku *The Sociology of Teaching* książka która jest niewątpliwie istotnym punktem wyjścia dla serii opracowań, które miały za przedmiot badań nauczycieli z perspektywy

¹ W opracowaniu skupiono się przede wszystkim na publikacjach w języku angielskim który w poszczególnych etapach ewolucji omawianych kwestii miały znaczenie ze względu na siłę jego oddziaływanie w poszczególnych środowiskach akademickich. Autor niniejszego opracowania planuje jako kontynuację tego opracowania przygotować w najbliższej przyszłości podobne opracowanie ale dotyczące jedynie źródeł polskich. Taki podział treści wydaje się uzasadniony ze względu na swoją specyfikę i zakres tematyczny.

socjologicznej. Celem Wallera było przeprowadzenie studium nad życiem jednostek w szkole, którą uważał za organizm społeczny, posiadający własne cechy, zasady polityczne, poziomy kontroli i stosunki społeczne.

Waller analizuje funkcjonalne relacje między szkołą a społecznością, skupiając się na nauczycielu, którego uważa za wyizolowanego w społeczności. Izolację przypisywał przyczynom związanym z pochodzeniem i statusem społecznym. Waller w swoich analizach przygląda się temu, co proces nauczania robi z nauczycielami, co jest niewątpliwie eksploracją psychologii społecznej na temat uwarunkowań różnych typów zawodowych nauczycieli a także przypisywanym im stereotypom. Etykiety braku entuzjazmu i kreatywności czy też kurczowego trzymania się zasad dyscypliny i bezpieczeństwa, kładą podwaliny pod koncepcję nauczycieli nauczania początkowego w socjologii edukacji (Waller, 1932, s. 56–69).

Po Wallerze studia tego rodzaju pojawiały się powoli, aż do lat siedemdziesiątych, kiedy to nastąpił ich dynamiczny rozkwit. Wcześniej, w latach 50. ubiegłego wieku, opublikowano dwa opracowania, które warte są odnotowania ze względu na ich wkład metodologiczny i merytoryczny. Po pierwsze, są to analizy Howarda S. Beckera, sztandarowego przedstawiciela interakcjonizmu symbolicznego, dotyczące systemu kariery i aurytety nauczycieli w szkołach publicznych miasta Chicago (Becker, 1952, s. 470–477). Interesująca, poza ustaleniami dotyczącymi horyzontalności kariery nauczycielskiej a także pozycji nauczycieli w systemie władzy w szkole, jest także metodologia jakościowa, którą rozwija ten autor poprzez wywiady osobiste (Becker, 1953, s. 128–141). Po drugie, w 1957 roku Asher Tropp opublikował pracę «The School Teachers. The growth of teaching profession in England and Wales from 1800 to the present day». Studium, które — według słów autora — powstało z dwóch dominujących tematów zainteresowania brytyjskiej socjologii w latach 50. XX wieku: badania klas społecznych i mobilności społecznej oraz badania zawodów i ich funkcji w strukturze społecznej. W książce prześlędzono historyczny rozwój zawodu nauczyciela elementarnego, który w odróżnieniu od innych był od początku opłacany przez państwo, a historycznie — był jednym z głównych kanałów mobilności społecznej między klasą robotniczą a klasą średnią (Tropp, 1957, s. 43–67).

W 1975 roku opublikowana zostaje praca, która jest zdecydowanie pełniejszym i bardziej inspirującym studium socjologicznym nauczy-

cieli: «Schoolteacher. A sociological study», autorstwa profesora Uniwersytetu w Chicago Dana C. Lortie. Jego celem jest poszukiwanie *etosu* zawodu nauczyciela, czyli tych wzorów wartości, które są dla niego swoiste i które odróżniają nauczycieli od przedstawicieli innych zawodów (Lortie, 1975, s. 78–92). Dla Lortiego wzorce te wynikają zarówno ze struktury zawodu, jak i ze znaczeń, które sami przypisują swojej pracy. Stąd jego książka podzielona jest na dwie wyraźnie wyodrębnione części — teoria funkcjonalno-strukturalna i interakcjonizm symboliczny. Tak więc pierwsze cztery rozdziały odpowiadają na akcent strukturalny i obejmują historyczny proces kształtowania tych struktur, wraz z rekrutacją, procesem socjalizacji i systemem odpłatności za pracę. Ostatnie cztery rozdziały kładą natomiast nacisk na znaczenia, jakie sami nauczyciele przypisują zadaniom, które wykonują w szkole. Wykorzystując zarówno ilościowe, jak i jakościowe techniki metodologiczne, praca prezentuje istotny potencjał analityczny, a jej ustalenia mają wyraźną wartość międzykulturową, jak w przypadku pierwotnych ekonomicznych podstaw procesu feminizacji nauczycieli (Lortie, 1975, s. 243).

Nauczanie jako zawód. Stwierdzić, że nauczyciele są kategorią społeczną, to co najmniej uznać, że zajmują tę samą pozycję w strukturze społecznej, niezależnie od ich woli a także bez konieczności implikacji interakcje między nimi. To, czy tą kategorią jest zawód, klasa czy też grupa statusowa, to już bardziej konkretna i zapewne głębsza analiza rodzaju relacji i pozycji, o które chodzi. Tak jest w przypadku socjologicznych badań nad nauczycielami, które definiując i wyznaczając swoją topologię społeczną, wychodzą od ram teoretycznych, które mieszczą się w głównych paradygmatach socjologicznych. Funkcjonalizm proponuje więc perspektywę profesjonalistyczną, a więc zajęcia spełniającego szereg wymagań dotyczących szkolenia, organizacji i praktycznego wykonywania zawodu. Podejście Weberowskie traktuje ją natomiast jako grupę statusową lub grupę ludzi, którzy mają ten sam prestiż (Weber, 2002, s. 228–233). Podejścia te zostały opisane bardziej szczegółowo poniżej.

Termin zawód niesie ze sobą duży ciężar społeczny, ponieważ kryje się za nim uznanie przynależności do uprzywilejowanego sektora społeczeństwa. Jak wskazuje jeden z głównych teoretyków tematu, jeśli tyle energii poświęcono na dyskusję o zawodach, to dlatego, że tytułowy zawód implikuje zapotrzebowanie na pozycję i społeczne uznanie (Elliot, 1972, s.19). Stanowisko to jest zdominowane, jak stwierdził Barry H. Bergen (1988, s. 43),

przez funkcjonalistycznych zwolenników Parsonsa, którzy konstruują typ idealny wzorowany na zawodzie lekarza i złożony z szeregu cech, które musi spełniać każdy zawód, który chce być uznany za zawód. Po pierwsze, świadczenie usługi uważanej przez społeczeństwo za niezbędną. Po drugie, wykonywany przez praktyków, którzy podają przyczyny zawodowe swojego wyboru i wykonują je jako swoją główną, pełnoetatową działalność. Po trzecie, wykonywanie zawodu w autonomicznych i ograniczonych ramach, w oparciu o licencję udzieloną na podstawie systematycznie nabywanej wiedzy, przekazywanej przez członków zawodu w instytucji uniwersyteckiej, która jest prawnie uznana. Po czwarte, posiadanie organizacji korporacyjnej prawa publicznego, która reguluje zasady funkcjonowania środowiska pod względem zawodowym, politycznym, prawnym i fiskalnym oraz aktywnie i bezpośrednio ingeruje w zasady kształcenia i dostępu do zawodu. Po piąte, stworzenie subkultury zawodowej, ze wspólną terminologią i praktykami a także ideologią zawodową, która służy jako mechanizm uzasadniania interesów grupy i ich obrony wobec klientów (Bergen 1988, s. 49–52). Charakterystyka ta pozwala ustalić, które zawody, podobnie jak lekarz czy prawnik, są uznawane za profesje, ponieważ spełniają wszystkie wymienione warunki, a które, ponieważ spełniają tylko niektóre z nich, są uznawane za pół-zawody (Etzioni, 1966, s. 257).

Działania związane z wykonywaniem pracy, która określana jest mianem zawodów podporządkowanych, jak nazywa je Weber, dla Etzioniego charakteryzują się krótszym szkoleniem, niższym statusem społecznym, mniej wyspecjalizowanym zasobem wiedzy i mniejszą autonomią — tak formalną jak i nieformalną. Ich idealne typy to przede wszystkim pielęgniarstwo, praca sekretarska i biblioteczna a także praca socjalna. To, co charakteryzuje półzawody, to przede wszystkim biurokratyzacja i wysoki poziom feminizacja, a także, zdaniem tego autora, zasady formalne niezgodne z wartościami kulturowymi zawodów (Etzioni, 1966, s. 289).

Eliot Freidson natomiast wychodzi od bardziej precyzyjnej definicji zawodu i podkreśla, że zawód, we właściwym sensie, kontroluje własną pracę i jest zorganizowany poprzez specjalny zestaw instytucji, które są częściowo podtrzymywane przez ideologię służby i kwalifikacji eksperckich (Freidson, 1994, s. 11). Za podstawowy atrybut profesji uważa precyzyjne określenie przedmiotu własnej pracy, w rezultacie cechy przypisywane przez Etzioniego uważa on za drugorzędne. Dla

niego bowiem tym, co decyduje o statusie każdej profesji, jest jej ostateczna kontrola nad własną pracą. Jego zdaniem, profesjonalista pozostaje profesjonalistą nawet wtedy, gdy jest społecznie podporządkowany komuś spoza swojej profesji, o ile nie jest podporządkowany technicznie (Freidson, 1970, s. 191). Autonomia techniczna — co podkreśla — leży u podstaw tego, co jest wyjątkowe dla danego zawodu, jest więc testem statusu zawodowego. Innymi słowy sprawdzianem autonomii jest samoregulacja zawodowa. W przeciwieństwie do zawodów, zawody para-profesjonalne, które dążą do takiego statusu zawodowego, osiągają tylko częściową autonomię, która jest wtórna i ograniczona przez dominującą profesję (Freidson, 1970, s. 89). W ten sposób w obrębie zawodu tworzy się hierarchia zgodnie ze stopniem autonomii, jakiej wymagają poszczególne czynności. Tak dzieje się w medycynie między lekarzami specjalistami, lekarzami ogólnymi, praktykami czy asystentami pielęgniarek i pielęgniarkami, z których każdy ma coraz mniejszą autonomię techniczną czy zawodową w stosunku do poprzedzającego go.

Wydawałoby się, że podobnie jest także w nauczaniu, od szkoły podstawowej do uniwersytetu, biorąc pod uwagę etapowy stopień kształcenia i specjalizacji, który następuje od jednego do drugiego. Jednak fakt, że nauczyciele różnych szczebli pracują w różnych organizacjach, znacznie komplikuje jednoznaczną klasyfikację. Fakt, że instytucje te są w dużym stopniu odrębne, bez bezpośredniego kontaktu ze sobą, stwarza osobliwość, gdyż jedynym organem, który je łączy, jest administracja oświatowa. W tym sensie podporządkowanie nie występuje w ramach struktury zawodowej każdej organizacji czy szkoły. Przeciwnie, mamy do czynienia z osobliwą formą artykulacji, którą niektórzy autorzy nazywają swobodą strukturalną. To podporządkowanie może nastąpić tylko w stosunku do władz rządzących szkołą i systemem oświaty. Innymi słowy, w zawodzie nauczyciela wytwarza się segmentacja w zależności od stopnia autonomii, jaką posiadają różne grupy nauczycieli. Określenie autonomii nauczycielskiej można przeprowadzić, biorąc pod uwagę zróżnicowane kształcenie nauczycieli w poszczególnych cyklach (dyplomowym, magisterskim i doktoranckim), a także rodzaj zawieranych umów o pracę nauczycieli w publicznych i prywatnych sieciach edukacyjnych. Można zatem zaprojektować gradient, od nauczycieli uniwersyteckich do nauczycieli szkół podstawowych, przechodząc przez nauczycieli szkół średnich, który ma podziały w zależności od organu i stosunku pracy oraz sektora edu-

cyjnego, do którego należą. Podział ten może być jednak postrzegany także w innych kategoriach, choćby w zależności od relacji między poszczególnymi szczeblami zawodu nauczyciela a wiedzą. W ten sposób powstają dwa rodzaje niehierarchicznych stowarzyszeń: uniwersytet, który jest zorganizowany jako zawód naukowy, wytwarzający i stosujący własną wiedzę; oraz szkolnictwo podstawowe i średnie, które są zorganizowane i ukonstytuowane jako zawody praktyczne, stosujące tę wiedzę skontekstualizowaną przez organy polityczne i społeczne (Freidson, 1994, s. 11).

Pozycja społeczna nauczycieli. W debacie na temat profesjonalizmu nauczycieli istotnym głosem są interpretacje klasyfikujące ich jako grupę statusową. Koncepcja ta zawdzięczana jest Weberowi, choć sformalizowana została m.in. przez Randalla Collinsa, przy definiowaniu jego konfliktowej teorii stratyfikacji. Grupy statusowe to typy idealne, które konstytuują się jako podstawowe jednostki społeczeństwa, poprzez integrację wszystkich ludzi, którzy mają poczucie równego statusu społecznego, opartego na uczestnictwie we wspólnej kulturze. Jej geneza może wynikać z wielu różnic m.in. w sytuacji ekonomicznej, stosunku do władzy, czy też pochodzenia geograficznego, etnicznego, a także religii, wykształcenia lub kultury intelektualnej (Collins, 1975, s. 134).

Jak widzieliśmy, jeden z najczęściej badanych motywów nauczycieli ma związek z powracającą w socjologii tradycją analizowania mobilności społecznej lub różnicy między statusem przypisanym a nabytym, między pochodzeniem a pozycją społeczną. W istocie jest to punkt wyjścia większości prac, gdyż podejście socjologiczne, w odróżnieniu od innych nauk społecznych, narzuca, jak się wydaje, owo usytuowanie grup społecznych w szerszej strukturze społecznej. Lortie zauważa, że nauczanie jest zawodem klasy średniej, który oferuje mobilność społeczną w górę tym, którzy pochodzą z rodzin klasy robotniczej, nauczanie, jak twierdzi, wydaje się być jedną z najważniejszych dróg do klasy średniej (Lortie, 1975, s. 35). W większym stopniu dotyczy to jednak mężczyzn niż kobiet, które zwykle pochodzą z gospodarstw domowych o wyższym statusie społecznym. Tak więc, jeśli dla mężczyzn edukacja jest czynnikiem mobilności społecznej, dla kobiet jest raczej potwierdzeniem ich społecznego pochodzenia.

Kolejny istotny aspekt odnosi się do procesów socjalizacji antycypacyjnej i wyboru zawodowego. To Tropp w 1957 roku jako pierwszy zbadał różne czynniki, które wpłynęły na związane z nimi zjawiska rekrutacji nauczycieli, które odnoszą się do

profesjonalizacji dostępu do nich i ich społecznego wartościowania, a także metod, jakimi posługiwali się, by wpływać na ustalanie polityki edukacyjnej. Do takich czynników autor ten zalicza przede wszystkim powstanie stowarzyszeń nauczycielskich, ich proces uzwiązkowienia. Lortie uważa, że nauczanie ma szereg korzyści i ułatwień, które działają decydująco w rekrutacji pracowników. Wśród tych pierwszych wymienia m.in. kontakt z młodzieżą, pełnienie specjalnej służby społeczeństwu, a także trwanie w instytucji, w którą wchodzi się w bardzo młodym wieku. Ponadto, kompatybilność czasu i korzyści materialnych, pieniędzy, prestiżu i bezpieczeństwa, co nie jest bez znaczenia dla tych, którzy cechują się niskim pochodzeniem społecznym. W odniesieniu do zgodności czasowej, rozmieszczenie szkół podstawowych według dzielnic i ich czasowe funkcjonowanie jest dostosowane do potrzeb kobiet zamężnych, a w przypadku mężczyzn pozwala na drugie zajęcie uzupełniające endemiczny niski poziom wynagrodzenia (Lortie, 1975, s. 146).

Proces socjalizacji do zawodu, to kolejny dział analiz powtarzający się w większości opracowań tego okresu. Lortie zwraca w tym kontekście uwagę na to, że szkolenia w miejscu pracy, które z prymatem osobistego doświadczenia i nieformalnej wymiany prowadzą do pragmatyzmu i artystycznej, a nie naukowej koncepcji pracy, w konsekwencji czego socjalizacja w nauczaniu staje się przede wszystkim samorealizacją. Autor ten wnioskuje, że wpływa to na wiele aspektów zawodu, m.in. status grupowy, koszty subiektywne i konserwatyzm zawodowy (Lortie, 1975, s. 78).

Kariera zawodowa i nagrody dla nauczycieli stanowią również istotną część rozważań w pracach Lortiego. Jego zdaniem nauczanie jest zawodem stosunkowo mało karierowym, łatwość i masowość dostępu do niego, brak procesu uczenia się i stopniowego przejmowania odpowiedzialności w pracy, sprawiają, że kariera nauczycielska jest nie etapowa i trudniejsza na początku (Lortie, 1975, s. 79). W nauczaniu prawie nie ma stopni, szczebli i poziomów, które trzeba przejść w trakcie życia zawodowego, a jeśli są, to są one mniej liczne i mają mniejsze znaczenie niż te, które można znaleźć w innych zawodach. Tak samo rozpiętość wynagrodzeń jest mało otwarta, nowy nauczyciel ma taką samą odpowiedzialność jak nauczyciel u schyłku kariery, a mimo to ma pensję, w której jedynym elementem różnicującym jest staż pracy, co oznacza, że te różnice nie osiągają stosunku jeden do dwóch (Lortie, 1975, s. 78). Dla Beckera kariera jest «zbiorem regulowanych serii dostoso-

wań, jakich jednostka dokonuje w sieci instytucji (...) w sensie przemieszczania się w górę lub w dół między pozycjami zróżnicowanymi według rangi w formalnej lub nieformalnej hierarchii prestiżu, wpływów i dochodów» (Becker, 1953, s. 133). I jak dedukuje na podstawie swoich badań nauczycieli w chicagowskich szkołach publicznych, w przypadku nauczycieli wyraźnie skłania się ku horyzontalności. Tak więc to w systemie, w którym wszystkie stanowiska są równe w odniesieniu do prestiżu, wpływów i dochodów «kariera nauczyciela polega na przemieszczaniu się między szkołami w poszukiwaniu bardziej satysfakcjonującej pozycji, w której mógłby pracować (Becker, 1953, s. 134). Satysfakcja w zasadzie odnosi się do bliskości domu lub prestiżu związanego z okolicą, w której znajduje się szkoła. Po osiągnięciu odpowiedniej szkoły kariera stabilizuje się, a jedyne różnice dotyczą zdobytego stażu pracy. Model ten jest identyczny z modelem występującym w większości krajów, które na podstawie korelacji między brakiem awansu a rozwojem postaw krytycznych i artykułowaniem zbiorowych reakcji czyni z nauczycieli grupę o wysokim poziomie frustracji zawodowej (Tipton, 1988, s. 13).

Badanie pracy nauczycieli jest powracającym tematem, który ma znaczenie, ponieważ jest miejscem spotkania różnych paradygmatów socjologicznych. Waller analizuje praktykę zawodową nauczyciela poprzez relacje pomiędzy różnymi sektorami społeczności edukacyjnej, a w szczególności pomiędzy rodzicami i nauczycielami. Jest on dość kategoryczny w stwierdzeniu, że rodzice i nauczyciele «są naturalnymi wrogami (i) konflikt między nimi jest naturalny i nieunikniony» (Waller, 1932, s. 68). Skutecznym remedium na taki stan rzeczy, jego zdaniem, jest potrzeba profesjonalizacji nauczycieli, do której dochodzi się poprzez autonomię, rozwój kodeksu zawodowego i pozytywną motywację moralną. Becker również analizuje pozycję nauczyciela w systemie autorytetów szkoły publicznej, poprzez relacje z rodzicami, dyrektorami i własnymi kolegami. Z pozycji profesjonalisty, posiadającego specjalistyczną wiedzę i wykształcenie, rodzice są postrzegani jako laicy, którzy nie są w stanie odpowiednio zrozumieć tego, co dzieje się w szkole. Problemy z autorytetem pojawiają się w momencie, gdy rodzice mają wpływ na funkcjonowanie szkoły. W związku z tym «szkoła jest dla nauczyciela miejscem, w którym wejście rodziców na scenę jest zawsze potencjalnie niebezpieczne (...) Wewnętrzna organizacja szkoły może być postrzegana jako system obrony przed rodzicielskim wtargnięciem» (Becker, 1953, s. 473).

Poczucie koleżeństwa rozwinięte wśród kadry nauczycielskiej, ze względu na wspólne stanowiska i niebezpieczeństwa, wyraża się w zasadzie nieingerencji i niepodważania autorytetu kolegów, czemu sprzyja komórkowa i odrębna struktura sal lekcyjnych, skutkująca również organizacją nieformalnego systemu obrony przed rodzicami i uczniami, w systemie autorytetów (Becker, 1953, s. 475).

Według Lortiego sektor nauczania jest przestrzenią, w której nagrody zewnętrzne, te, które mają obiektywną jakość niezależną od jednostki, takie jak wynagrodzenie, status czy władza społeczna, charakteryzują się tym, że są równomiernie rozłożone. Najbardziej preferowane są jednak nagrody wewnętrzne lub psychiczne, wyraźnie subiektywne i względne dla każdej konkretnej osoby (Lortie, 1975, s. 103). Obok nich funkcjonują również nagrody podrzędne, takie jak urlopy, godziny pracy czy warunki pracy, które czerpią swoją «wartość» w odniesieniu do innych zawodów a ich funkcja jest bardziej odstrasżająca od pomysłu rezygnacji z nauczania niż wzmacniająca pozostanie w zawodzie. Wszystko to prowadzi do prezenteizmu, polegającego na przewadze teraźniejszości nad przyszłością, powoduje wzmocnienie osobistych doświadczeń, co prowadzi do izolacji i oddzielenia zaangażowania od satysfakcji z pracy. System wynagradzania działa w sposób bardziej satysfakcjonujący dla osób mniej zaangażowanych i nie sprzyja ani zaangażowaniu, ani wspieraniu najlepszych jego praktyków. W efekcie osłabia solidarność zawodu i dezawuuując go jako zbiorowość, przyczynia się do jego podporządkowania w systemie (Lortie, 1975, s. 110).

Nauczyciel jako podmiot w procesie edukacji. Grupa nauczycieli szkół podstawowych, średnich i wyższych jest istotnym elementem systemu edukacji, z którego się wyłania i w którym jest skonfigurowana jako jego najbardziej stabilny czynnik, ze względu na swoją trwałość, czyli karierę nauczycielską. Ich znaczenie nie jest jednak tylko chwilowe, gdyż oprócz stabilności, ich praktyka zawodowa odgrywa wiodącą rolę, zarówno w organizacji szkoły, gdzie nauczyciele zajmują stanowiska kierownicze, jak i w relacjach wychowawczych, w których odgrywają dynamiczną rolę w procesie nauczania i uczenia się.

Badanie nauczycieli, tradycyjnie pozostawione w rękach innych nauk o edukacji, zyskało na znaczeniu w polu socjologicznym od czasu «nowych kierunków» wyznaczonych przez tzw. nową socjologię edukacji, która wyłoniła się z inicjatywy Michaela Younga i współpracowników z Instytutu Edukacji Uniwersytetu Londyńskiego,

a która oznaczała włączenie programu nauczania, rozumianego jako konstrukcja społeczna, jako przedmiotu badań socjologicznych. Od tego czasu różne prace, głównie z perspektywy etnograficznej, zajmowały się konceptualizacją i wyjaśnianiem roli nauczyciela. Wiodąca rola nauczycieli w zarządzaniu szkołą wynika z faktu, że to właśnie nauczyciele zajmują różne jednoosobowe stanowiska kierownicze, zwłaszcza w szkołach finansowanych ze środków publicznych. Zarówno funkcje dyrektora, kierownika studiów, jak i sekretariatu pełnią nauczyciele, którzy wraz z ewentualnymi asystentami lub wicedyrektorami tworzą zespół zarządzający szkołami. Rola nauczycieli jest również centralna w ciałach kolegialnych, zarówno w gronie nauczycielskim, ciele korporacyjnym par excellence, które skupia wszystkich nauczycieli w szkole, jak i w różnych mechanizmach demokratycznego zarządzania lub ciałach służących uczestnictwu różnych podmiotów edukacyjnych w zarządzaniu szkołą a w których nauczyciele mają zwykle większość w podejmowaniu decyzji, nad rodzicami, uczniami lub pracownikami administracyjnymi (Carter, 1997, s. 207).

Inicjatywa nauczyciela w relacji edukacyjnej idzie w parze z rolą nauczyciela w klasie, ze względu na wyjątkowy charakter jego pozycji, zarówno ze względu na realne i symboliczne atrybuty przyznane przez jego pozycję. Władza nauczyciela ujawnia się w wiodącej roli w relacji pedagogicznej jako działanie polegające na narzucaniu i wpajaniu arbitralności kulturowej z pozycji przewagi, jaką posiada w negocjowaniu transmisji kulturowej. W tej relacji nauczyciel znajduje wiele wsparcia ze strony samej instytucji a jego przwagę wzmacnia również posługiwanie się skomplikowanym dla uczniów językiem. Różne aspekty wiodącej roli nauczyciela mają decydujący wpływ na relację nauczania i uczenia się a w szczególności na wszystko, co wiąże się z tzw. osiągnięciami szkolnymi. Wywołują to cały szereg efektów społecznych, krzyżujących się z dynamiką płci, etniczności czy kultury.

Niektóre z form, jakie przybiera protagonizm nauczycielski, znajdują odniesienie w badaniach, takich jak przeprowadzone przez Rosenthala i Jacobsona z perspektywy behawiorystycznej, dotyczące oczekiwań, jakie nauczyciele mają wobec uczniów i ich znaczącego wpływu na ich osiągnięcia szkolne (1968, s. 20–22). W badaniach podkreślane jest znaczenie pozytywnej oceny nauczycieli w rozwoju intelektualnym uczniów. Jest to, jak stwierdzają autorzy, samospełniająca się przepowiednia, psychologiczna wersja twierdze-

nia Thomasa, że jeśli nauczyciel wierzy, że uczeń może sobie poradzić, to sobie poradzi. Wyjaśnienie tego efektu leżałoby w behawioralnym modelowaniu nauczyciela, który przekazuje uczniowi swoje oczekiwania poprzez szereg pozytywnych postaw, ocen, ekspresji słownych lub cielesnych (Rosenthala, Jacobsona, 1968, s. 22). Istotnych informacji w kwestii modelu wpływu nauczyciela na wyniki edukacyjne uczniów dostarcza również teoria etykietowania, nazywana również teorią naznaczenia społecznego lub stygmatyzacji. W ten sposób można uzyskać wgląd w to, jakich uczniów (ich płeć, pochodzenie etniczne, klasę lub zdolności) nauczyciele postrzegają jako osoby, które mogą odnieść sukces lub ponieść porażkę, a także jak odmiennie nauczyciele reagują na różne kategorie i grupy uczniów, w zależności od swoich oczekiwań.

Kolejny przejaw nauczycielskiego znaczenia w relacji edukacyjnej polega na tym, co Parsons (1964) i Lacey (1970) nazywają odpowiednio dyferencją i polaryzacją, stanowiąc wyraźną podstawę społecznych funkcji selekcji i sortowania w systemie szkolnym, które mają miejsce szczególnie w pierwszych latach szkoły średniej. Proces ten przebiega stopniowo, tak że najpierw rozpoznaje się i identyfikuje najlepszych i najgorszych uczniów, a w następnej kolejności rozpoznaje się i identyfikuje uczniów przeciętnych i średniozawansowanych. Polaryzacja pojawia się w wyniku dyferencjacji wywołanej przez nauczyciela i jest procesem, w którym uczniowie skupiają się wokół alternatyw subkulturowych i dają początek tworzeniu grup i subkultur przeciwstawiających się dominującej kulturze szkolnej. Pokój nauczycielski odgrywa bardzo ważną rolę we wszystkich tych procesach, jako uprzywilejowane miejsce spotkań nauczycieli, gdzie wyrażają i uwalniają napięcia nagromadzone w ich pracy dydaktycznej, jednocześnie wymieniając informacje o swoich uczniach i innych kwestiach związanych z ich pracą zawodową. Z tej perspektywy pokój nauczycielski jest obszarem socjalizacji nauczycieli i działa jako przestrzeń rozpowszechniania informacji w różnych obszarach interwencji, w których działają nauczyciele: zawodowym, związkowym, akademickim i społecznym (Barton i Walker, 1981).

Zakończenie. Przedstawione rozważania stanowią krótki przegląd wybranej ale istotnej ze względu na podejmowaną problematykę literatury socjologicznej na temat zawodu nauczyciela, jako teoretycznych ram koncepcyjnych dla dalszego rozwoju badań nad nauczaniem. Gdybyśmy mieli podjąć próbę syntezy, powiedzielibyśmy, że podwójne wewnętrzne i zewnętrzne ujęcie nauczy-

ciela w socjologii, jako podmiotu edukacyjnego i kategorii społecznej, domaga się ustanowienia syntezy, która przewycięży tę dwoistość, dzięki czemu będzie można ustalić, w jakim stopniu pozycja społeczna nauczycieli implikuje ich pozycję w systemie edukacyjnym i odwrotnie. Wydaje się, że z perspektywy socjologicznej rozwiązaniem jest poszukiwanie koncepcji, która rezygnuje z modeli holistycznych lub globalizujących i proponuje dialog, który

zwraca uwagę przede wszystkim na różnorodność pochodzenia etnicznego i kultury oraz zagłębia się w perspektywy fenomenologiczne. Budowanie takiego modelu wokół okoliczności niezbędnych do utrzymania przez nauczycieli takiej kontroli nad wykonywaniem pracy, która wymaga zwrócenia uwagi na właściwe metody rekrutacji, szkoleń i procesu socjalizacji zawodowej.

References

- Barton, L., Walker, S. (Eds.) (1981). *Schools, Teachers and Teaching*. Lewes: The Falmer Press.
- Becker, H. S. (1952). The career of the Chicago public schoolteacher. *American Journal of Sociology*, 57, 470–477. <http://dx.doi.org/10.1086/221015>
- Becker, H. S. (1953). The teacher in the authority system of the public school. *Journal of the Educational Sociology*, 27, 128–141. <https://doi.org/10.2307/2263223>
- Bergen, B. H. (1988). Only a schoolteacher: gender, class and the effort to professionalize elementary teaching in England 1870–1910. In J. OZGA (Ed.), *Schoolwork: Approaches to the Labour Process of Teaching* (pp. 46–68). The Open University Press.
- Carter, B. (1997). The Restructuring of Teaching and the Restructuring of Class. *British Journal of Sociology of Education*, 18 (2), 201–215. <https://doi.org/10.1080/0142569970180204>
- Collins, R. (1975). *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*. Academic Press.
- Elliot, P. (1972). *The sociology of the professions*. Macmillan.
- Etzioni, A. (1960) (Ed.). *The semi-professions and their organization: Teachers, Nurses, Social Workers*. Free Press.
- Freidson, E. (1970). *Profession of Medicine. A Study of the Sociology of Applied Knowledge*. University of Chicago Press.
- Freidson, E. (1994). *Professionalism Reborn: Theory, Prophecy and Policy*. Polity Press.
- Lacey, C. (1970). *Hightown Grammar*. Manchester University Press.
- Lortie, D. (1975). *Schoolteacher. A sociological study*. The University of Chicago Press.
- Parsons, T. (1964). *Struktura społeczna a osobowość*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Rosenthal, R., Jacobson, L. F. (1968). Teacher expectation for the disadvantaged. *Scientific American*, 18 (4), 19–23. <http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican0468-19>
- Tropp, A. (1957). *The School Teachers. The growth of teaching profession in England and Wales from 1800 to the present day*. Heinemann.
- Waller, W. (1932). *The Sociology of Teaching*. Wiley.
- Weber M. (2002). *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

УЧИТЕЛЬ У СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ: ВИТОКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА НАТХНЕННЯ

Хархула Ярослав, доктор гуманітарних наук у галузі соціології (PhD),
заступник директора Інституту педагогічних наук із дидактики,
Академія Ігнатіанум у Кракові, вул. Коперніка 26, 31-501 Краків, Республіка Польща,
jaroslaw.charchula@ignatianum.edu.pl

Метою статті є систематизація найважливіших понять про вчительську професію як соціальну категорію. Представлений аналіз присвячений походженню та розвитку цих концепцій в історичній перспективі. Викладачі — це особлива професійна група, яка відрізняється від інших професійних своїм етосом і соціальною функцією. Аналізуючи динаміку процесів, що відбуваються в школі, можна виділити два поля культурного будівництва — спільноту учнів і спільноту вчителів. Школа — це середовище спе-

цифічних цінностей і норм, на основі яких формуються окремі від інших соціальних інститутів моделі поведінки. Проведений аналіз має на меті допомогти точно описати адекватну концептуальну основу для кращого розуміння реальності вчителів і надихнути їх на подальші дослідження із соціологічної точки зору. Подвійне внутрішнє та зовнішнє розуміння вчителя в соціології як освітнього суб'єкта та соціальної категорії вимагає створення синтезу, який долає цю подвійність, щоб можна було визначити, якою мірою соціальна позиція вчителів прогнозує їх позицію в освітній системі і навпаки. З соціологічної точки зору, рішення, здається, полягає в пошуку концепції, яка відкидає цілісні або глобалізаційні моделі та пропонує діалог, що зосереджується насамперед на різноманітності етнічного походження та культур і заглиблюється у феноменологічні перспективи. Побудова такої моделі навколо обставин, необхідних для того, щоб вчителі підтримували такий контроль над продуктивністю, вимагає уваги до відповідних практик найму, навчання та професійної соціалізації.

Ключові слова: професіоналізація; соціологія освіти; соціальна категорія, соціальна роль.

THE TEACHER IN SOCIOLOGICAL THEORY: THE ORIGINS OF RESEARCH AND MAIN INSPIRATIONS

Charchula Yaroslav, Doctor of Humanities in Sociology (PhD), Deputy Director of the Institute of Pedagogical Sciences in Didactics, Ignatius Academy in Krakow,
26 Kopernika Str., 31-501 Krakow, Poland,
jaroslaw.charchula@ignatianum.edu.pl

The purpose of the article is to systematize the most important concepts concerning the teaching profession as a social category. The analyses presented show the origins and development of these concepts in a historical perspective. Teachers are a specific professional group that differs from other professional groups in terms of its ethos and its social function. Analyzing the dynamics of the processes taking place in the school, two fields of cultural construction can be identified — the community of students and the community of teachers. The school is an environment of specific values and norms, on the basis of which patterns of behavior separate from other social institutions are formed. The analyses carried out are intended to help accurately describe an adequate conceptual framework for a better understanding of the reality of teachers and to inspire further research on them from a sociological perspective. The dual internal and external understanding of the teacher in sociology as an educational subject and social category requires the creation of a synthesis that overcomes this duality, so that it is possible to determine to what extent the social position of teachers predicts their position in the education system and vice versa. From a sociological perspective, the solution seems to be to find a concept that rejects holistic or globalizing models and offers a dialogue that focuses primarily on the diversity of ethnic origins and cultures and delves into phenomenological perspectives. Building such a model around the circumstances necessary for teachers to maintain such control over performance requires attention to appropriate recruitment, training and professional socialization practices.

Key words: professionalization; sociology of education; social category, social role.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2022

Прийнято до друку 24.11.2022